Od społeczeństwa post-industrialnego do społeczeństwa informacyjnego – koncepcje i dyskusje

Jolanta Kulpińska

Referat przedstawia niektóre problemy analizy i opisu społeczeństwa informacyjnego, rozumianego jako społeczeństwo postindustrialne, w którym szczególne miejsce zajmuje przetwarzanie i przepływ informacji. Jako kryteria wyodrębnienia i zaawansowania społeczeństwa informacyjnego traktuje się używanie technicznych środków informatycznych i telekomunikacyjnych w procesach gospodarczych i w życiu codziennym oraz ich rolę w strukturze zatrudnienia. Takie podejście – determinizmu technologicznego – nie uwzględnia uwarunkowań społecznych rozwoju społeczeństwa informacyjnego (i samej techniki). Referat omawia wybrane jako najważniejsze społeczne problemy SI, a mianowicie przemiany pracy oraz krystalizację więzi społecznych. Pojawia się określenie sieci jako podstawowego wzoru strukturalizacji w społeczeństwie informacyjnym (sieciowym).

BG AGH

Referat koncentruje się na kilku kwestiach dotyczących sposobów opisu i analizy społeczeństwa informacyjnego.

Interesują mnie: po pierwsze, pochodzenie i rozumienie nazwy; po drugie – kryteria i sposoby wyróżnienia społeczeństwa informacyjnego, po trzecie – niektóre jego cechy społeczne.

Dlaczego społeczeństwo informacyjne?

Obserwatorzy życia społecznego próbują nazwać nowe zjawiska i tendencje w sposób całościowy i hasłowy. Niektóre z tych nazw okazują się trafne, inne pozostają w literaturze lub ulegają zapomnieniu. A. Siciński [18] jest ostrożny co do uznania nazwy Społeczeństwo Informacyjne za trwałą i najlepiej oddającą cechy naszej epoki. Istotnie można przytoczyć długą listę określeń używanych dla scharakteryzowania współczesnego społeczeństwa globalnego:

- rewolucja naukowo-techniczna (lub druga czy trzecia rewolucja przemysłowa),
- społeczeństwo technotroniczne Z. Brzezińskiego,
- społeczeństwo oparte na wiedzy,
- społeczeństwo ryzyka (U. Beck), sieciowe (M. Castells),
- społeczeństwo postindustrialne (D. Bell), postkapitalistyczne (P. Drucker),
- postmodernistyczne (Baudrillard, Z. Bauman), postrynkowe (J. Rifkin).

Kiedy D. Bell [1] pisał o społeczeństwie post-industrialnym w początku lat siedemdziesiątych, zwrócił uwagę na nowy typ usług związanych z informacją; w 1980 roku Y. Masuda publikuje w Japonii książkę o Information Society, w 1979 roku, we Francji S. Nora i A. Minc piszą o informatyzacji społeczeństwa.

Określenie upowszechnia się w latach dziewięćdziesiątych zarówno za sprawą Internetu jak też za sprawą oficjalnych ekspertyz rządów i organizacji międzynarodowych.

Sądzę, że spośród wyliczonych określeń nazwa Społeczeństwo Informacyjne jest mimo wszystko najbardziej trafna. W tej nazwie zawarte są pewne charakterystyczne cechy przemian społecznych i gospodarczych, a zwłaszcza zmiana charakteru pracy nad produktami przerabianymi z surowców naturalnych na procesy tworzenia i przechowywania informacji, możliwa dzięki technice informatycznej i telekomunikacji. Nowe treści czynności ludzi są nierozerwalnie związane z nowymi narzędziami.

Na podkreślenie zasługuje przyjęcie przez obserwatorów perspektywy zmiany społecznej, rozwoju o uniwersalnym charakterze, traktowanego raczej deterministycznie z wyróżnieniem etapów i zróżnicowanych tendencji. Frank Webster [24] omawiając teorie społeczeństwa informacyjnego rozróżnia podejścia rewolucyjne i ewolucyjne. Pierwsze, często zaznaczane w nazwie, koncentrują się na podkreślaniu nowych zjawisk; drugie – dostrzegają wielowymiarowość tendencji w przeszłości i w przyszłości. Reprezentuję stanowisko raczej ewolucyjne uwzględniając zarówno nowe jak też trwałe mechanizmy życie społecznego. Powszechne posługiwanie techniką informatyczną staje się wręcz symbolem współczesności, możliwe są jednak różne scenariusze rozwojowe, zależne od uwarunkowań lokalnych bądź zwiększających szanse, bądź potęgujących zagrożenia i mnożących dylematy. Nazwa już się przyjęła. Jej walorem jest m.in. wieloaspektowość uwzględniająca techniczne, ekonomiczne, kulturowe i społeczne cechy i wynikający stąd interdyscyplinarny charakter refleksji. Być może nazwa ta nie przetrwa jako nazwa epoki (jak Średniowiecze czy Czasy Nowożytne) z pewnością jednak zjawiska i problemy które określa, zasługują na teoretyczną refleksję i empiryczne badania.

Kryteria i miary wyróżnienia społeczeństwa informacyjnego

Jednym z problemów bardzo absorbujących socjologów w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych była ocena znaczenia techniki i postępu technicznego dla zmian społecznych i ładu społecznego. Problem ten wiązał się zarówno z przyjęciem ogólniejszych teorii socjologicznych, jak też z praktyką organizacji i zarządzania, dotyczył też sfery mikro i mezospołecznej.

Według D. Vincka [22] determinizm technologiczny jako jedno z najbardziej wpływowych podejść występuje w dwu wersjach: jako autonomia rozwoju techniki oraz jako wpływ techniki determinujący życie społeczne.

Zdecydowane stanowisko determinizmu technologicznego wiąże się najczęściej z książką Jacques Ellula z 1954 roku pt.: *La technique on l'enjeu du siecle* (w wersji

DRAFT

anglojęzycznej – *Technological Society*). Zdaniem Ellula technika wypiera inne formy regulacji społecznej. W odniesieniu do analizy społeczeństwa informacyjnego często zauważyć można takie deterministyczne stanowisko. Nowa „wysoka" technika umożliwia szybki, sprawny, zwrotny przekaz informacji, wpływając w ten sposób na wszystkie sfery życia społecznego. Zarówno optymistyczne wizje Tofflera czy Naisbita jak pesymistyczne Rifkina mają charakter determinizmu technologicznego. Socjologia pracy w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, w wyniku wielu badań empirycznych nad wpływem nowej techniki na proces pracy i organizacji, zaprezentowała stanowisko przeciwne determinizmowi. Zwrócono zatem uwagę na wzajemne relacje organizacji pracy i techniki, a zwłaszcza na społeczno-kulturowe, ekonomiczne i polityczne uwarunkowania zastosowania określonej techniki. Problem wartości podejścia deterministycznego został rozstrzygnięty empirycznie, o czym świadczą badania konstruktywistów i szkoły procesu pracy (*labour process*) [por. 20].

Mogłam przekonać się o ograniczeniu determinizmu technologicznego, badając w latach osiemdziesiątych społeczny kontekst i „efekt socjetalny" elektronizacji i informatyzacji produkcji przemysłowej [11]. W poszukiwaniu umiarkowanego podejścia warto zwrócić uwagę na stanowisko Ch. Jonschera, który pisze: „Komputer czyni towar z procesu przetwarzania danych, ale nie z ludzkiej wiedzy". Zdaniem tego autora mamy do czynienia z dwiema rewolucjami informatycznymi: jedna polega na przetwarzaniu danych przez maszyny, druga zaś na tworzeniu wiedzy przez ludzi. Wiedza jest czymś więcej niż informacja i dane [9].

Użycie komputera i elektronizacja procesów produkcji i usług (kluczowy temat badań socjologicznych w latach osiemdziesiątych) znalazły poszerzenie w życiu codziennym, w domu i rozrywce. W badaniach nad zaawansowaniem społeczeństwa informacyjnego przyjęto miarę rozpowszechniania w życiu codziennym telewizji, video, komputerów, telefonów komórkowych, dostępu do Internetu etc. Te nowe technologiczne środki wywierają wpływ na czas wolny, organizację gospodarstwa domowego, kontakty między ludźmi, słowem – na styl życia. Patrząc z innej perspektywy możemy uznać że nowe środki techniczne **umożliwiają** zindywidualizowanie stylu życia i dostęp do zróżnicowanych, a nawet elitarnych treści kultury i wiedzy.

Wyodrębnienie społeczeństwa postindustrialnego opiera się – jak wiadomo od C. Clarka, J. Fourastié czy D. Bella – na kryterium struktury zatrudnienia, tj. udziału zatrudnionych w głównych działach gospodarki. Wyróżnia się zatem społeczeństwo (sektor) agrarne, przemysłowe i poprzemysłowe, w którym przeważa zatrudnienie w usługach. Zapewne należy dodać udział sektorów w tworzeniu dochodu narodowego. Jest to szczególnie widoczne ze względu na wzrost wydajności przy mniejszym zatrudnieniu, co charakteryzuje nowe technologie. Aby stwierdzić, jaki jest poziom zaawansowania rozwoju społeczeństwa informacyjnego, należy sprawdzić udział informacji i ich przetwarzania w strukturze czynności roboczych, ilość i udział zatrudnionych w procesach przetwarzania informacji. Już D. Bell zwracał uwagę na miejsce informacji w serwicyzacji zatrudnienia. Według J.H. Porata w Stanach Zjed-

EGACH

noczonych w końcu lat sześćdziesiątych 46% zatrudnionych miało do czynienia z przetwarzaniem informacji [14]. W oparciu o bardziej rygorystyczne kryteria Jonscher szacuje iż w 1990 roku 58% czyli 70 milionów Amerykanów to *information workers* [9]. W badaniach poświęconych rozwojowi społeczeństwa informacyjnego w Finlandii zastosowano kryterium użycia technik informatycznych w pracy z podziałem według charakteru złożoności treści pracy. Tak więc *informational workers* to ci, którzy używają technik informatycznych do prac projektowych i analitycznych (co wymaga wykształcenia wyższego i średniego). Drugą kategorię stanowią użytkownicy techniki informatycznej przy niższej złożoności pracy. Trzecią kategorię określono jako tradycyjnych pracowników. W świetle tych badań do kategorii pierwszej należy 39% zatrudnionych, do drugiej – 30%, zaś do trzeciej – 31%. Badania pokazały także znaczne zmiany w liczebności i proporcjach wyróżnionych kategorii jakie zaszły w Finlandii w ciągu ostatnich 10–12 lat. [2]. Wyniki te wskazują na zaawansowanie Finlandii, co potwierdzają również inne wskaźniki (dostęp do komputera w domu, liczba telefonów komórkowych itp.). Jednakże badania ujawniają także dylematy i sprzeczności związane z rozwojem i funkcjonowaniem Społeczeństwa Informacyjnego. Wskażemy na dwie kwestie: „Praca informacyjna" ma wiele zalet, jest interesująca i innowacyjna, ale zarazem wysoce stresująca. Występują też bariery ruchliwości społecznej, zarówno horyzontalnej jak wertykalnej, które maja swoje źródła w barierze wiedzy i dostępu do niej. Struktura zatrudnienia w oparciu o kryterium informacji nie wystarcza dla pełnej charakterystyki struktury społecznej i jej przemian.

Podobne miary zatrudnienia oraz różnych zastosowań technik informatycznych w zarządzaniu zastosowano w międzynarodowych badaniach zatytułowanych: *Information Society and Industrial Development in Central and Eastern Europe*. Badania dotyczyły wybranych przypadków, w których uwzględniono także koszty i efektywność stosowania nowych technik. Wyniki pokazały, że Polska, podobnie jak inne kraje CEE, są słabo zaawansowane [8].

Nadzieją napawa niezłe tempo zmian w rozpowszechnianiu środków informacyjnych [por. 12].

Uwzględniając interesujące mnie w tym referacie kwestie, należy podkreślić, że najczęściej miarą zaawansowania Społeczeństwa Informacyjnego jest dostęp do narzędzi, a więc stosuje się kryterium determinizmu technologicznego w wydaniu Ellula. Badania o bardziej kompleksowym charakterze – jak np. fińskie – mówią o kontekście strukturalnym, osobach użytkowników (m.in. ich wykształceniu) czy miejscu pracy lub użytkowania i organizacji pracy z komputerem itp. Uzyskany w ten sposób obraz jest pełniejszy, wielowymiarowy, uwzględniający aspekty pozatechniczne i pozaekonomiczne.

Wybrane problemy społeczne Społeczeństwa Informacyjnego

Interesujące wydają się problemy zmian charakteru pracy oraz kształtowania więzi społecznych.

RG AGH

Praca należy do najbardziej uniwersalnych i centralnych rodzajów działań ludzkich, a zarazem podlega przemianom pod wpływem wielu uwarunkowań. Nowe środki techniczne – obok organizacji (podziału) pracy i ram instytucjonalnych (m.in. zatrudnienia) – określają treść czynności roboczych, ich złożoność i autonomię. Praca w Społeczeństwie Informacyjnym jest skoncentrowana na przetwarzaniu informacji przy użyciu odpowiednich, złożonych narzędzi. W rozwiniętych gospodarczo krajach nowe miejsca pracy są związane z informacją (informatyką i telekomunikacją). Jednocześnie wzrost wydajności i nowe sposoby podziału, i organizacji pracy zmniejszają ilość miejsc pracy bądź utrudniają do niej dostęp. Obserwacja tych m.in. tendencji spowodowała falę badań i debat pod ogólnym hasłem końca pracy w jej dotychczasowym kształcie [por. 10]. Symbolem stanowiska pracy stała się tzw. Telepraca, idealizowana przez Tofflera. Dramatyczną perspektywę braku dostepu do zatrudnienia i ekskluzji społecznej zarysował Ryfkin [15] czy Supiot [19]. W ślad za tymi scenariuszami idzie dyskusja o redefinicji pracy i zmianie jej społecznej regulacji.

W dyskusji nad nowymi sposobami pracy pojawia się problem więzi między ludźmi w procesie pracy. Jeśli symbolem nowej formy pracy jest telepraca to ma ona charakter zindywidualizowany zaś kontakty społeczne są raczej wirtualne niż bezpośrednie. Psychologowie społeczni i socjologowie zwracają uwagę, że odnosi się to nie tylko do telepracy („pracy na odległość"). Więzi komunikacyjne, wirtualne wypierają więzi rzeczywiste, tradycyjne „twarzą w twarz". Interaktywność kontaktów może być doskonała i intensywna, ale jedynie w obszarze przekazu informacji. Co więcej, ta otwartość kontaktów może wiązać się z izolacją w najbliższym, rzeczywistym otoczeniu [23].

Badania wzorów strukturalizacji społecznej w różny sposób dotyczą środowiska pracy i domu, życia rodzinnego i pozycji kobiet [por. 6]. W tym kontekście wprowadzimy pojęcie i koncepcję **sieci**. Według Mattelartów [13] pojęcie sieci jako struktury komunikacyjnej zawdzięczamy Rogersowi, klasykowi badań nad dyfuzją innowacji. Rogers (z Kincaidem) w 1981 r. [16] przedstawił model związany z wprowadzaniem i przyswajaniem innowacji. „Sieć jest złożona z jednostek wzajemnie połączonych przez wzorzec przepływu komunikacji". Tworzą się w ten sposób rozmaite grupy, kliki i ich konfiguracje [13: s. 118] Analiza sieci w społeczeństwie informacyjnym doprowadziła M. Castellsa do określenia społeczeństwa informacyjnego jako społeczeństwa sieciowego (*network society*). Znaczy to, że podstawowe więzi społeczne to sieci komunikacyjne, oczywiście uwzorowane. W jaki sposób tworzą się te wzory jest w dużej mierze sprawą otwartą, dziejącą się na naszych oczach i z naszym udziałem. Sam Castells nakłada niejako na układ sieci współczesnego globalnego społeczeństwa podstawową jego zdaniem strukturę interesów Kapitału i Pracy.

Castells pisze: Kapitał jest globalny, zorganizowany, świadomy swoich celów. Świat Pracy – jakkolwiek zupełnie inny niż w dziewiętnastowiecznym społeczeństwie przemysłowym – jest w sieci zindywidualizowany, rozproszony, społecznie niezakorzeniony, bez grupowej tożsamości. [3: s. 506].

Wspomniane fińskie badania pokazują tendencję do utrwalania struktury stratyfikacyjnej przede wszystkim ze względu na dostęp do techniki informatyczno-komunikacyjnej, a także dostęp do wiedzy (wykształcenia). Te nierówności dotyczą także sposobu użytkowania nowych środków. Ale bez wątpienia obok bariery nierówności kształtują się wzory sieci i konfiguracje więzi o otwartym charakterze.

Z pewnością więc warto śledzić procesy krystalizacji różnorodnych więzi w tym trochę na razie mglistym sieciowym świecie społecznym.

Bibliografia

[1] Bell D. 1973: The Comming of Post-industrial Society. Basic Books, New York

[2] Blom R., Melin H., Pyoria P., 2001: *Social contradictions of Informational Capitalism*. „Work, Employment and Society"

[3] Castells M. 1996: *The Rise of the Network Society*. Blackwell, Oxford

[4] Durand J.P., Scardigli V, 1989: *La sociologie de l'information et de la communication*. [w:] Durand JP, Weil R (eds) „Sociologie Contemporaine", Ed. Vigot, Paris

[5] Ellul J. 1954: *La technique ou l'enjeu du siecle*. Armand Colin, Paris

[6] Frissen V. (ed) 1997: *Gender, ITCs and everyday life*. Social Sciences COST.A4, European Commission

[7] Goban-Klas T. 1999: *Media i komunikowanie masowe*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa, rozdział 13

[8] Hausner J., Kwiecińska D. 1998: *Information Society and Industrial Development in CEE. A. comparative Analysis.* „Journal of Transforming Economies and Societies", 1998, vol 5, nr 3.

[9] Jonscher Ch. 2001: *Życie okablowane*. „Muza", Warszawa

[10] Kulpińska J. 1998: *Przyszłość pracy w perspektywie XXI wieku*. [w:] „Społeczeństwo polskie wobec wyzwań transformacji systemowej", Komitet Prognoz „Polska w XXI wieku", Prezydium PAN, Warszawa

[11] Kulpińska J., Skalmierski S. 1989: *The Taming of New Technology. A. Polish Case Study on the Introduction of a Flexible Manufacturing System*. [in:] A. Francis, P. Grootings (eds) „New Technologies and Work", Routledge, London

[12] Łuszczuk M., Pawłowska A. 2000: *The Advancement of the Information Society in Poland*. „The Polish Quarterly of International Affairs", 2000, vol 9 nr 2

[13] Mattelart A., Mattelart M. 2001: *Teorie komunikacji*. PWN, Warszawa

[14] Porat M.V. 1977: *The Information Economy Washington DC*. Goverment printing office

[15] Rifkin J. 1995: *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. J.P. Taecher, G.S., Putman, New York

[16] Rogers E., Kincaid L. 1981: *Communication Networks: Toward a New Paradigm for Research.* Free Press, New York

[17] Sadler Ph. 1997: *Zarządzanie w społeczeństwie post-industrialnym*. Wyd. Profesjonalnej Szkoły Biznesu, Kraków

BC AGH

[18] Siciński A. 1999: *Społeczeństwo informacyjne: próba nazwania naszych czasów*. [w:] J. Lubacz (red.) „W drodze do społeczeństwa informacyjnego", Politechnika Warszawska

[19] Supiot A. et al. 2001: *Beyond Employment. Changes in Work and the Future of Labor Law in Europa.* Oxford University Press

[20] Thompson P. 1983: *The Nature of Work*. The Macmillan Press, London

[21] Toffler A., Toffler M. 1986: *Trzecia fala*. PIW, Warszawa

[22] Vinck D. 1995: *Sociologie des sciences*. Armand Colin, Paris

[23] Wallace P. 2001: *Psychologia Internetu*. DW. Rebis, Poznań

[24] Webster F. 1995: *Theories of the Information Society*. Routledge, London

[25] Zacher L.W. (red.) 1997: *Rewolucja informacyjna i społeczeństwo*. Fundacja Edukacyjna Transformacje, Warszawa

[26] Zacher L.W. (red.) 1997: *Problemy społeczeństwa informacyjnego*. WSPiZ, Warszawa

BG AGH